

İstanbul Su Külliyyatı

Mustafa İNCE*

Giriş

Son yıllarda, Osmanlı dönemi İstanbul'una dair arşiv belgelerinin tıpkıbasımını içeren önemli kaynaklar yayınlandı. Bunlar arasında *İstanbul Su Külliyyatı*, İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi (İSKİ) Arşivi'nde bulunan *Vakıf Su Defterleri* ve Eyüp kadı sicilleri içinde yer alıp su ile ilgili işlemler için tutulmuş *Mâ-i Lezîz Defterleri*'nin tıpkıbasımı ve transkripsiyonu tam bir defter serisi olarak araştırmacılara sunulmuş bulunuyor. Ayrıca, *Vakıf Su Tahlilleri* başlığı altında yayınlanan iki ciltlik tahlil çalışması da *Külliyyat*'a dahil edilmiştir. İlk cildi 1997 yılında ve 34. ve son cildi¹ (*Suyolcu III*) 2003 yılında yayınlanan *Külliyyat*, benzer çalışmaları da gerçekleştiren İstanbul Araştırmaları Merkezi² bünyesindeki bir grup akademisyen, uzman ve araştırmacının ortak çalışmasının ürünü olarak akademik dünyaya kazandırıldı.³

Çalışma, benzer eserlerde de kullanılagelen yayın metoduyla okuyucuya sunulmuştur: Her belgenin başında belgenin bir özeti yer almakta, özetin yanında sırasıyla defterin numarası, sayfa numarası ve belge numarası bulunmaktadır. Kitap formatında hazırlanan bu ciltlerin yanısıra araştırmacılar sözkonusu külliyyata internet ortamında *İstanbul Su Arşivi Veritabanı* adı altında da erişebilmektedir.⁴ Ücretsiz olarak hizmet veren bu internet sitesinde araştırmacı sorguladığı belgeleri, kendi adına açtığı hesaba kaydedebilmektedir. Kaynaklara kitaptan ulaşılanlar için ilgili cildin başında ana ve alt konular tablosu ve sonunda da ayrıntılı

* Araştırma Görevlisi, İstanbul Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü

1 2004 yılında, İSKİ arşivinde yedi adet Vakıf Su Defteri daha ortaya çıkarılmıştır. Bu yazının kaleme alındığı sırada, sözkonusu defterlerin transkripsiyon çalışması devam etmekteydi. Bunlar gibi yeni ciltlerle birlikte, kayıp diğer ciltlerin ortaya çıkarılmasıyla, *Külliyyat*'ın hacmi daha da genişleyecektir.

2 *İstanbul Külliyyatı* üst başlığı altında, *İstanbul Ahkam Defterleri*'nin transkripsiyonlu tıpkıbasımını yapan ve İstanbul ile ilgili temel arşiv belgelerini yayınlamak üzere faaliyetlerine devam eden İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1995 yılında kurulmuştur.

3 Proje ve Yayın Yönetmeni: Ahmet Kal'a; Yayın ve Hazırlama Kurulu: Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, Salih Aynural, İsmail Kara, Eyüp Sabri Kal'a ve transkripsiyon çalışmasını gerçekleştiren sayısı elliyi aşkın araştırmacı ve uzman.

4 Bkz. <http://www.iski.gov.tr>

bir indeks mevcuttur. 34 ciltten oluşan bu defter serilerinin içeriğine geçmeden önce, İstanbul'un su tarihiyle ilgili kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

1. İstanbul'un Kısa Su Tarihi

Roma ve Bizans döneminde İstanbul'un su ihtiyacı, Hadrianus döneminde (117-138) İstıranca Dağlarından; Konstantinus döneminde (324-337) yine İstıranca'dan; Valens döneminde (364-378) Belgrad ormanlarından; ve Theodosius döneminde (379-395) yine Belgrad ormanlarından şehre su sağlayan toplam dört ana su kaynağından karşılanıyordu.⁵ Bizans döneminde VII. ve VIII. yüzyıllarda, şehir surları dışında kalan Romalılardan kalma su tesisleri doğal afetler ve saldırılar sonucu ağır hasarlar görmüş ve kullanılamaz hale gelmişti. Özellikle IV. ve V. yüzyıllarda yapımına ağırlık verilen kapalı ve açık sarnıçlar, Bizans döneminde şehrin dış su kaynaklarına bağımlılığını azaltmak için başvurulan yöntemler olarak göze çarpmaktadır. Nitekim, 1204'teki Latin istilasından sonra, şehre dışardan su sağlayan isale hatları tamamen kullanılamaz hale gelmişti.⁶

Fetih'ten sonra onarılarak *Fatih* ve *Turunçlu* suyolları adlarıyla anılmaya başlanan eski kaynakların yanısıra *Halkalı* suları da şehre yeniden su vermeye başlamıştır. İstanbul'daki ikinci önemli su altyapı inşaa hamlesi, şehirde geniş çaplı bir imar faaliyetine de sahne olan Kanunî devrinde (1520-1566) ve özellikle Mimar Sinan gözetiminde 1554-1563 yılları arasında inşaatı tamamlanan *Kırkçeşme* suyollarının yapımıdır.

Osmanlı Devleti, Roma ve Bizans'tan kalan büyük oranda kaybolmuş ve metruk su yapılarını, kendi oluşturduğu yeni su altyapı sistemine dahil etmişti. Diğer taraftan, Osmanlı sistemi iki önemli yenilik ihtiva ediyordu: Teşkilat ve işletme vakıf yapısı altında örgütlenmekle birlikte, "siyasi otoritenin yakın gözetimi altında, ancak özel vakıf hukuku içinde işliyordu".⁷

Fetih arefesinde nüfusu 50.000 olarak tahmin edilen İstanbul'da, 1477'de mevcut hane sayısı 16.326 olarak tespit edilmiş, ancak özellikle Haliç'in kuzeyinde yeni gelişen Tophane, Fındıklı, Cihangir ve Kasımpaşa gibi mahallelerle birlikte, hane sayısı 1535'te gerçekleştirilen tahrirde 80.000 olarak tespit edilmiştir.⁸ Robert Mantran, İstanbul ve diğer üç kadılığın XVII. yüzyıldaki nüfusunu 600.000-700.000 olarak hesap etmiştir. Bu bölgeler arasında, XVIII. yüzyıldaki en önemli nüfus artışı, Galata-Pera bölgesinde olmuştur.⁹ Hızla artan nüfusa karşın Kırkçeşme ve Hal-

5 Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Su Yolları*, (haz.) Celal Koray, İstanbul: İSKİ, 1999, s. 21-23.

6 Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Su Yolları*, s. 26.

7 Gülfettin Çelik, *Su Hukuku ve Teşkilatı*, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 2000, s. 14.

8 Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, University of Washington Press, 1986, s. 25-26.

9 Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul*, s. 28-29.

kalı suyollarının İstanbul surlığıne su sağlayan temel kaynak olarak yetersiz kalması üzerine, XVIII. yüzyılda *Taksim Suları* devreye girmiştir. Kasımpaşa, Galata, Beyoğlu, Beşiktaş, Ortaköy ve Boğaziçi'ndeki artan nüfus baskısı sonucu kronikleşen su ihtiyacını karşılamak amacıyla III. Ahmet devrinde başlatılan inşaat faaliyeti 1839'a dek sürmüştür.¹⁰

Aynı yüzyıllarda, şehrin Anadolu yakasındaki su ihtiyacı Kayışdağı, Atıkkalide, Küçük Çamlıca, Alemdađ, Karakulak ve Beykoz mevkilerinden bağlanan isale hatları ile karşılanıyordu. Böylece dört kadılıktan (Suriçi, Eyüp, Galata ve Üsküdar) oluşun İstanbul'un su ihtiyacı XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar bu kaynaklarla karşılanmaya çalışılmıştı. 1902 yılında, bu kaynaklara II. Abdülhamit devrinde oluşturulan Hamidiye (Kağıthane) su şebekesi eklenecekti.

1844'te 391.000 olan şehir nüfusu, yüzyıl sonunda yaklaşık olarak 850.000 civarında idi.¹¹ XIX. yüzyılın ikinci yarısında, mevcut kaynakların şehre yetmemesi üzerine yeni kaynak arayışlarının ortaya çıktığını görmekteyiz. Özellikle 1854'te modern belediyenin kurulmasıyla birlikte gerçekleştirilen yeni imar planları ve faaliyetleri, Beyoğlu bölgesinde (*Altıncı Daire-i Belediye*) yeni inşa edilen binalara basınçlı su sağlamayı zorunlu kılıyordu. İki özel girişimci, Mühendis Ternau Bey ve Hariciye Teşrifatçıbaşısı Kamil Bey 1874'te aldıkları su imtiyazını, 1881-1882'de *Dersaadet Anonim Su Şirketi*'ne -daha meşhur ismiyle *Terkos Şirketi*'ne- devretmişlerdi. Bununla birlikte İstanbul'a Terkos'tan su isalesi ancak 1890'dan sonra sağlanabilmiştir. Bir Fransız şirketinin temsilcisi olan Karabet Sıvacıyan, Anadolu yakasına Elmalı Deresinden su sağlayan Üsküdar-Kadıköy su şirketi kurma imtiyazını 1888'de aldı ve bu hakkı ertesi yıl *Elmalı (Üsküdar-Kadıköy) Osmanlı Anonim Su Şirketi*'ne devretti.¹² Bu şirket, 1893'te Elmalı Barajını inşa ederek Anadolu yakasında bir su şebekesi kurmuştur.

1854-1855 (h. 1271) yılından itibaren vakıf sular kiralınmaya başlanmış ve bir *masura* suyun kirası, yıllık otuz kuruş olarak belirlenmiştir.¹³ XIX. yüzyılın ikinci yarısı, İstanbul suları için idarî yönden birtakım değişikliklere sahne olacaktı. 1868 yılında çıkarılan bir nizamname ile, su işlerinin idaresi Maliye ve Evkaf Nezareti'nden alınıp yapısı yenilenen İstanbul Şehremaneti'ne devredilmiştir.¹⁴ Ancak, malî sıkıntılar, teşkilatın yetersizliği ve yetki karmaşasından dolayı su idaresinde başarılı olamayan belediye, II. Meşrutiyet döneminde suların idaresini tekrar vakıflara bırakmak zorunda kalmıştı.¹⁵

10 Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Su Yolları*, s. 253.

11 Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul*, s. 37; XIX. yüzyılda İstanbul'da yürütölen nüfus sayımları ve 1794-1916 arasındaki nüfusuna dair tahmini değerler için bkz. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population: 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wis.: The University of Wisconsin Press, 1985, s. 102-105.

12 Burhan Oğuz, *Bizans'tan Günümüze İstanbul Suları*, İstanbul: Simurg, 1998, s. 172-173.

13 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995, c. V, s. 2856.

14 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s.158.

15 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s. 198.

İstanbul Şehremaneti 3 Nisan 1930'da çıkarılan Belediye Kanunu'na kadar, 1876 yılında çıkarılan Belediye Kanunu ile adem-i merkeziyetçi, 1912'de çıkarılan kanun ile de merkeziyetçi bir idare tecrübesinden geçecekti. Cumhuriyet devrinde ise, eserlerinde sık sık belediye örgütünün merkezî idareden müstakil bir yapıda teşkilatlanmasının önemini vurgulayan Osman Nuri Ergin'in ifade ettiği gibi, vakıflar (bu arada su vakıfları) vatandaşlar arasında dayanışmayı (*tesanüüd*) engelleyici bir unsur olarak görüldüğünden, bunların görev ve yetkilerinin belediyelere devri öngörülüyordu.¹⁶ Sözkonusu dönemde tüm dünyada etkili olan, ekonomik buhranı da yaşayan ve devletleştirme faaliyetleri hız kazanan Türkiye'de, sahipleri yabancı, imtiyazlı su şirketlerinin varlığı da ayrı bir rahatsızlık unsuruymdu.

Cumhuriyet'ten sonra Terkos Şirketi'nin adı *İstanbul Türk Anonim Su Şirketi* olarak değiştirilmiş, 1932'de Terkos imtiyazı devlet tarafından satın alınıp, bu imtiyaz 1933'te kurulan *İstanbul Sular İdaresi*'ne verilmiştir. Terkos sularının işletilmesinin yanında, önceleri vakıflar idaresinde iken 1926'da İstanbul Belediyesi'ne devredilen vakıf suların da bu idare bünyesinde toplanmasıyla İstanbul'un su işleri idaresi büyük oranda merkezileştirilmiş oldu. Üsküdar-Kadıköy imtiyazının devletleştirilmesiyle de bu süreç tamamlanmıştır.¹⁷

2. Kaynaklar

2.a. (III., IV., VIII., IX., X., XV., XVI., XVII., XVIII., XIX. ve XX.)¹⁸

İstanbul Şer'îye Sicilleri: Mâ-i Lezîz Defterleri

İstanbul'daki mevcut sular, mülk (özel) ya da vakıf olmak üzere iki hukukî statüden birinde bulunuyordu. Ancak suların çok önemli bir bölümü vakıf statüsündeydi. Padişahlar, hanedan mensupları, devlet erkânı ve halktan hayırseverler birçok su vakıfları kurmuşlardı. Su sahipleri mevcut suyollarını kullanabiliyor, ancak bunun için belirli bir miktar suyu ana hatta bırakmaları gerekiyordu.

Vakıf sulara *temessük* ile, mülk sulara ise Eyüp Mahkemesi'nden alınan *hüccet* ile tasarruf edilebiliyordu.¹⁹ *Mülhak/katmasular* –yani, bir kaynaktan çıkarılıp ana isale hattına bağlanan sular-, özel bir şahıs ya da bir vakıf tarafından kullanılacak olduğunda, bir mahalle bağlanmadan önce *erbab-ı miyâh* ya da *ehl-i vukûf* olarak adlandırılan bir grup resmî görevlinin gözetiminde yürütülen ve İstan-

16 Osman Nuri Ergin, *Türk İmar Tarihinde Vakıflar, Belediyeler, Patrikhaneler*, İstanbul: Türkiye Basımevi, 1944, s. 54; Ergin vakıfların hizmetlerini takdir etmekle birlikte, artık işlevlerini yitirdikleri kanaatinde idi. Örneğin, vakıflar 1854-1855'te kiralama usulüne geçildikten sonra, kira tahsilatını yeterince etkin gerçekleştiriyor, bu nedenle de maddî zarara uğruyordu. Halbuki su işleri, Avrupa'da belediyenin vazifeleri arasında idi. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. V, s. 2854-2826.

17 Burhan Oğuz, *Bizans'tan Günümüze İstanbul Suları*, s. 215.

18 Parantez içindeki sayılar, yayıncının *Mâ-i Lezîz Defterleri* için tayin ettiği numaraları göstermektedir.

19 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, c. V, s. 2855.

bul'daki tüm su işlerine bakan Eyüp Mahkemesi'nin düzenlediği bir *keşif hücceti*yle tescil ediliyordu. Bu hüccet suyu kimin çıkardığını, suyun çıkış mahallini, içinden geçtiği isale hattını ve ait olduğu vakfı, suyun miktarını ve *mecrâ hakkı* olarak adlandırılan suyun istenen mahalle bağlanma hizmetinin karşılığı olarak, suyoluna bırakılan su miktarını ayrıntılı olarak tespit ediyordu. *Ma-i Leziz Defterleri İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi Havâss-ı Refî'a (Eyüp) Mahkemesi* sicil defterleri arasında yer alan 1786-1837 yılları arasında tutulan 258, 280, 285, 293, 299, 314, 323, 331, 351, 357, 367, 404, 412, 439 numaralı toplam 14 defterdeki hüccetleri içermektedir. Ancak proje başlangıcında Şer'îye Sicilleri Arşivi Kataloğu'nda varlığı tespit edilen 257 numaralı defter henüz bulunabilmiş değildir.

Eyüp Kadılığı su keşif hücceti düzenlemenin yanı sıra Haslar bölgesine gelen suyun alım-satımı, dağıtım, devir ve intikali gibi suyla ilgili tüm işlemlere de bakıyordu. Mahkeme bu görevini 1837 yılına kadar sürdürmüş, bu tarihten sonra yetkisi Evkaf Hazinesi'ne devredilmiş, "ve daha sonraları binalara olduğu gibi sulara da mülkiyet belgesi olarak Senedat-ı Umumiye İdaresi'nden Sened-i Hakani" verilmeye başlanmıştır.²⁰ Bu sebeple, *Mâ-i Leziz Defterleri*'nin kayıtları kronolojik olarak 1837 yılında son bulur. Bu tarihten sonra Eyüp Mahkemesi'nin yetkisi II. Mahmut devrinde kurulan Evkaf-ı Hümayun Mahkemesi'ne devredilmiştir.²¹

Mâ-i Leziz Defterleri araştırmacılara XVIII. yüzyılın ilk yarısı ve XIX. yüzyılın ilk yarısında mahkemelerden hüccet alma işleminin çok yaygın olduğu şeklinde bir izlenim bırakmaktadır. Sözkonusu dönemde İstanbul'un iâşesiyle ilgili çok büyük sorunların yaşandığı bilinen bir gerçektir. Bunun yanında sık sık başvuru alan taşşişler ve bunun yol açtığı enflasyon İstanbul'un hızla artan nüfusunun su ihtiyacını karşılamada daha büyük sorunlara yol açmış olmalıdır. Bu ortamda özel şahısların ve vakıfların ellerindeki kısıtlı su imkanlarını korumak için bunları mahkemelerde tescil ettirme endişelerinin artması da anlaşılır kabul edilmelidir. Bu yönüyle su için alınan hüccetler, *gedikin* esnaf arasında yaygınlaşmasına benzer paralel bir süreç izlemiş olabilir. Ancak, kesin bir yargıya varmak için Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün elinde bulunan ve çok daha geniş bir zaman aralığındaki kayıtları içeren kayıtların araştırmacılara sunulmasını beklemek daha uygun olacaktır.

2.b. Vakıf Su Defterleri

Vakıf su defterleri, *Külliyyat*'ın ikinci kaynağını oluşturmaktadır. Bu kayıtlar Su Nezareti'nde tutulan defterlerden oluşmaktadır. Kanunî devrinden itibaren mimarbaşılıkla içiçe olduğu tahmin edilen su nazırının görevi, kentin su ihtiyacının karşılanması ile ilgili her türlü işi içeriyordu. Su ile ilgili müstakil bir nezaretin kurulması XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Ancak, vakıfların yönetiminin ve gelirleri-

20 Haydar Kazgan ve Sami Önal, (haz.) *İstanbul'da Suyun Tarihi*, İstanbul: İletişim Yay., 1999, s. 17.

21 Bu mahkemenin defterleri için bkz. *Şerîye Sicilleri Arşiv Kataloğu*, Genel No: 1058-1858.

nin merkezileştirilmesi amacıyla 1826'da kurulan *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*, II. Mahmut devrinde kurulan Su Nezareti'nin denetimindeki suların yönetimini 1835 yılında devraldı. Birçok alt birimi haiz olan Evkaf Nezareti'nin bünyesinde *Mahkeme-i Evkaf da* bulunmakta idi.²² Kuruluşu muhtemelen 1837'den sonra olan bu mahkeme, yukarıda da belirtildiği gibi Eyüp Mahkemesi'nin su ile ilgili tüm yetkilerini devralmıştır.

Vakıf Su Defterleri'nin, genel olarak defterlerin arşivdeki sırasına göre yayınlanmasına karşın, bazı defterlerde bu sıraya dikkat edilmemiş, bunun yerine ciltlerin sayfa sayısının standardizasyonunu sağlamak amacıyla uygun hacimli defterler birleştirilerek beraber yayınlanmıştır. Ancak bu durum, her belgenin başında işaret edilen defter ve belge numaraları sayesinde bir karışıklığa mahal bırakmamaktadır.

I. Hatt-ı Hümayûn (1667-1807)²³

Bir numaralı Vakıf Su Defter'i olan *Hatt-ı Hümayûn*, 1577-1804 tarihleri arasında 368 adet katma suyun keşifleri yapıldıktan ve mahkemeden hüccetleri alındıktan sonra verilen veya bir mahalle su bağlanması için verilen berat ya da Hatt-ı Hümayûn kayıtlarını içerir. Defterin girişinde yayıncı tarafından hazırlanan ayrıntılı bir tabloda, ana ve alt konular gösterilmiştir. Tablonun bize gösterdiğine göre, en büyük alıcılar evlerdi. Bu defterde, vakıflar gibi özel şahısların da ana isale hattına yaptıkları katmaların kayıtları ve kendilerinin bundan ne şekilde faydalanacakları, su satışları, devirleri ve intikali işlemleri gösterilmiştir.

II. İlmühaber 1 (1673-1871), V. İlmühaber 2 (1700-1871), VI. İlmühaber 3 (1606-1901), VII. İlmühaber 4 (1856-1928)

Su sahipleri, mahkemeden aldıkları hüccetlerle, *Başmuhasebe*'ye geldiklerinde kendilerine bu konudaki ilmühaber bir sureti veriliyordu.²⁴ Başmuhasebeden çıkan suret ya da ilmühaber Su Nazırı Defterleri'ne kaydolunuyordu.²⁵

Su ile ilgili ilmühaberler İSKİ arşivinde Vakıf Su Defterleri I, II, III, IV, V, VI ve XVIII numaralı defterlerde olmak üzere toplam yedi cilt olarak mevcuttur. Ancak bunlar okuyucuya dört cilt halinde sunulmuştur. İlmühaber ciltlerinde çeşitli kurumlar arasında su alım-satım, devir, hibe, intikal gibi işlemler için yazışma kayıtları bulunmaktadır. Bunların yanında künk ya da kuyu nizamı ya da hanım sultanların vakfettikleri suların kayıtları da yer alabilmektedir. Ciltlerin başında birer fihrist bulunmaktadır. *İlmühaber I* 1673-1871 (ağırlıklı olarak 1820-1830 yılların-

22 Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1995, c. XI, s. 523.

23 Vakıf Su Defterleri'nin solundaki numaralar, yayıncının tayin ettiği yayın numarasına, sağındaki numaralar ise yine yayıncının tayin ettiği defter cilt numarasına işaret etmektedir. Ayrıca, defterlerin içinde, başlıkta gösterilen zaman aralığının dışında kalan belgelere özellikle de *derkenar*lara rastlanabilir.

24 *İlmühaber 1*, 2/70/6, s. 92.

25 *İlmühaber 1*, 2/71/1, s. 93.

dan); *İlmuhaber II* 1700-1871 (XIII. yüzyılın ilk yarısı ve XIX. yüzyılın ilk yarısından); *İlmuhaber III* 1606-1901 (ağırlıklı olarak XIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın ilk yarısından ve *İlmuhaber IV* 1856-1928 (ağırlıklı olarak XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın ilk yıllarından) ilmuhaber kayıtlarını içermektedir.

İlmuhaber, İstanbul'un su tarihiyle ilgilenenlerin yanısıra şehir tarihçileri ve sosyo-iktisadî tarihle ilgilenenler kadar siyasî tarihçilerin de ilgisini çekecek belgeleri içermektedir. Özellikle *İlmuhaber IV*'ün içinde, vakıf sistemine dayanan klasik Osmanlı su sisteminin değişimi/dönüşümü, modernleşmesi ve Cumhuriyet'e intikaliyle ilgili çarpıcı belgeler yer almaktadır. 1928'e kadar düzenli olarak tutulan bu defter kayıtlarından anlaşıldığı üzere, henüz saltanat resmen kaldırılmış olmamasına rağmen, Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin vakıflar ile ilgili genelgesi Payitaht'ta hukukî olarak tanınıyordu. Nitekim saltanat makamını 1 Kasım 1922'de resmen kaldıran Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Şer'îye ve Evkaf Vekaleti'nin İstanbul'daki vakıflar ile ilgili 16 Kasım 1922'de yayınladığı genelgesinin bir sureti de *İlmuhaber IV*'te yer almaktadır.²⁶ Söz konusu genelge kayıt defterlerinin eskiden olduğu gibi tutulmaya devam ettirilmesini önemle vurguluyordu.

Cumhuriyet'in ilanından sonra da su defterleri eskiden olduğu gibi tutulmaktaydı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 28 Nisan 1926 tarihli vakıf sularıyla ilgili kanunu vakıf sularının bir envanterinin çıkarılması için *reyhânî* ve *divânî* kırma hattı ile yazılmış vakfiye suretlerini kaydetmek üzere vukufu bulunan bir memurun istihdam edilmesini öngörüyordu.²⁷

XI. Kırkçeşme Suları 1 (1792-1912), XII. Kırkçeşme Suları 2 (1811-1921)

1792-1912 yılları arasındaki kayıtları içeren I. cildin giriş kısmında bir fihrist yer almakta ve alım-satım, devir, intikal, temessük ve hamîş-i temessük ve sened-i Hakanî kayıtlarını içermektedir. Son kısmında Sadrazam Derviş Mehmed Paşa vakfının musakkafat defterinin bir sureti yer almaktadır. Buradan, bu vakfın elinde bulunan su kaynaklarının miktarı, bunları kimlerin kullandığı (müşterileri) ve topladığı ücretler görülebilmektedir. II. ciltte de benzer konulardaki belgelerin 1811-1921 arasındaki kayıtları yer almaktadır. Her iki cildin başında, yayıncının hazırladığı detaylı tablolar okuyucuya kolaylık sağlamaktadır.

XXI. Halkalı Suları 1 (1837-1905), XXII. Halkalı Suları 2 (1843-1913)

I. cilt, 24 numaralı defterin tamamını içerir. Kaynağı Halkalı ve Cebeci Köy havzası olan Halkalı Suları, İstanbul'un yüksek semtlerinin su ihtiyacını karşılıyordu. Başlığı *Halkalı Suları* olmasına rağmen, bu defterde Bahçeköy'den Topthane, Kasımpaşa, Galata ve Boğaziçi çevresine bağlanan suyun nasıl dağıtıldığına dair ve diğer önemli bir su yolu olan Kırkçeşme suyollarının tamiri için yapılan masraflara, kullanılan malzemelere ve işçi ücretlerine dair kayıtlar bulunmakta-

²⁶ *İlmuhaber IV*, 18/113/1, s. 252-318.

²⁷ *İlmuhaber IV*, 18/127/1, s. 281.

dır. Bu su yolu üzerinde bulunan baca, maslak, katma, terazi, ızgara gibi su yapılarının sayısı ve durumuna dair keşif raporları da yer almaktadır. Yine Halkalı ve Üsküdar'daki suların durumu ile ilgili raporlar ya da çeşitli bendler ile ilgili raporlara da yer verilmiştir. Aslında Halkalı ile ilgili kayıtlar bu defterin ortasındaki fihristin gösterdiği gibi, defterin ikinci kısmını oluşturmaktadır.²⁸ II. cilt, 15 numaralı defterin tamamını içerir. Bu cilt, ilk cildin devamı niteliğinde olup Halkalı Sularının beslediği bazı hizmet bölgelerinde gerçekleşen alım-satım, kiralama, devir ve intikal gibi işlemlerin kayıtlarını içerir.

XXIII. Avrupa Yakası Suları 1 (1603-1826), XXIV. Avrupa Yakası Suları 2 (1577-1842), XXV. Avrupa Yakası Suları 3 (1574/1831)

I. cilt, "Valide Suyu'ndan Kopuz Deresi'ne Gelen Mülhak Sular, Cild-i Evvel" adlı 8 numaralı defterin 258. sayfasının 7. hükmüne kadar olan kısmını içerir. II. cilt, 8 numaralı defterin 259. sayfasının 1. hükmünden *Cild-i Sani* başlıklı 9 numaralı defterin 16. sayfasının 1. hükmünün sonuna kadar olan kısmını içermektedir. III. cilt, 8 numaralı defterin 259. sayfasının 1. hükmünden *Cild-i Sani* başlıklı 9 numaralı defterin 16. sayfasının 2. hükmünden sonuna kadar olan kısmını ihtiva eder. Bu üç ciltte vakıf ve katma suların sahipleri, suların geçtikleri isale hattı, miktarı ve bırakılan mecra hakkı ile bunlar ile ilgili alım-satım, devir ve intikal işlemleri hakkında tutulan keşif ve hüccet kayıtları bulunmaktadır.

Suyolcu (Râh-ı Âbî) Defterleri

Asıl görevi suyollarının bakım ve onarımı gibi su altyapılarının düzenli işlemini sağlamak olan suyolcular, bunun yanında abonelerden sarfiyat meblağlarının toplanması, kamu binalarının su ihtiyacının karşılanması gibi işlerden de sorumlu idi. Kendilerine ait hizmet bölgelerinde yaptıkları onarımlar için ilgili şahıs ya da vakıflardan bu masrafları tahsil ediyorlardı. 1828 yılından sonra maaşları, Maliye Hazinesi'nden karşılanmak üzere Emtia Gümrüğü tarafından ödeniyordu. Hicri 1305 yılından itibaren, suyolcular tamir masraflarını yıl sonunda idareden talep edebileceklerdi.²⁹ 1846 yılında, birçok suistimale adları karışan suyolcular hakkında önemli düzenlemeler yapılmıştı: Buna göre, vakıflara ait suyollarının düşük miktartlı masraflarının ilgili vakıflar, yüksek miktartlı masraflarının ise Evkaf Nezaret'i'nce ödenmesi ve Eyüp'teki Yenikubbe ile Taksim suyunun küçük taksiminin ilerisindeki mahallere suyolcularının müdahale etmemesine karar verilmişti.³⁰

Esas olarak müstakil bir esnaf kolu olan suyolcular bu göreve kadılık tarafından onaylanan bir *gedikle* gelebiliyorlardı. Suyolcu Defterleri, bu görevlilerin İstanbul'da hangi *hidmet*lerde (hizmet bölgelerinde) ne kadar maaşla hizmet ettiklerini, çeşitli su yolu tamir masraflarını gösteren ya da tevcihler için verilen berat ve tayin kayıtlarıdır.

²⁸ *Halkalı Suları 1*, s. 97.

²⁹ Gülfezzin Çelik, *Su Hukuku ve Teşkilatı*, s. 152-154.

³⁰ *Suyolcu 1*, 11/4/2, s. 193.

**XXVI. Su Yolcu 1 (1717-1925), XXXIII. Suyolcu 2 (1871-1921),
XXXIV. Suyolcu 3 (1684-1876)**

I. cilt, İSKİ arşivinde bulunan ve *Râh-ı Âbîlik Defteri* adını taşıyan 10 numaralı defterin tamamını ve 11 numaralı *Suyolcular Nezareti ve Bazı Ashab-ı Mesalihin Kuyudat Defteri*'nin ilk 36 sayfasını içermektedir. II. ciltte, 11 Numaralı *Su Yolcular Nezareti ve Bazı Ashab-ı Mesalihin Kuyudat Defteri*'nin son kısmı ile 12-1 numaralı defterin ilk 49 sayfasını içermektedir. Su ile ilgili alım-satım, ipotek, devir, intikal ve benzeri işlemler için verilen senet ya da temessüklerin yanı sıra su yolcu hisselerinin alım-satım kayıtları da burada yer almaktadır. III. cilt, 12-1 numaralı defterin son kısmı ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan Atik Şikayet Defterleri, Kamil Kepeci Defterleri ve Maliye'den Müdevver Defterler tasnifinde yer alan su yolcu kayıtlarını içermektedir. Su alım-satım, ipotek, devir ve intikali gibi işlemler, su yolculuk görevi için verilen berat ve boş su yolcu hisselerinin (*gedik*) satışı, Divan'dan su ile ilgili arzuhaller üzerine İstanbul ve çevresindeki kadınlara yazılan tezkereler ve Divan hükümleri de bu ciltte mevcuttur. Sözkonusu Divan kararlarının hemen hepsi, XVII. yüzyıldan birkaç hüküm dışında, XVIII. yüzyıl tarihlidir.

**XXVII. Su Keşif Defteri 1 (1842-1862), XXVIII. Su Keşif Defteri 2 (1847-1872),
XXIX. Su Keşif Defteri 3 (1862-1876)**

Su keşfi, *erbâb-ı miyâh* olarak adlandırılan uzmanlar tarafından gerçekleştirilen *keşf ü muayene* işlemiydi. Defterler, İstanbul'daki çeşitli su yollarının ve şebekelerin tamirat masraflarını gösterir. Sözkonusu masraflar camilere, vakıf çeşmelere, saraylara bağlı olan su yollarında yapılacak boru yenilenmesi, çamurlu olan lağımın temizlenmesi, derzlerin tamiri, hendek kazılması ya da baca inşası gibi işlemlerdi. Tamirin yanında, yeni yapılacak çeşme, havuz ve su yolları için çıkarılan muhammen bedeller de gösterilmektedir. Sözkonusu inşaat için gerekli malzemeler ve inşaat tekniği de ayrıntılı bir biçimde zikredilmektedir. Bu kayıtlardan öğrendiğimize göre, Evkaf-ı Hümayun'a ait masraflar ve özel şahısların masraflara katılması Mukaseme Defterleri'nde belirleniyordu. Bu masraflar harcanan miktara göre hesaplanıyordu.

**XXX. Boğaziçi ve Taksim Suları 1 (1836-1908), XXXI. Boğaziçi-Taksim Suları 2
(1813-1928)**

Giriş'inde bir *hidmet* (14 hizmet bölgesi) fihristi yer alan I. cilt, *Boğaziçi-Taksim Su Kayıt Defteri* adlı 16 numaralı defterin ilk 76 sayfasında da mevcut bulunan, Taksim ve Boğaziçi bölgesindeki çeşitli hizmet bölgelerinde alım-satım, intikal, devir, bağış gibi 1821-1922 yılları arasında gerçekleşen işlemlerin kayıtlarını içerir.

II. cilt, 16 numaralı defterin geri kalan kısmını ve *Beyoğlu* adlı 13-2 numaralı defterde bulunan 1813-1928 tarihleri arasındaki alım-satım, intikal, devir, bağış gibi işlemlerin kayıtlarının tamamını içermektedir. Ancak 13-2 numaralı defterde çoğunlukla gerek İstanbul Suriçi'ndeki gerekse Taksim ve Boğaziçi'nin çeşitli mahallelerinde hizmet veren su yolcularının baktığı çeşmelerin mevkileri ve bunların sayıları hakkında raporlar bulunmaktadır. Bunun yanında, çeşitli hizmet bölgele-

rindeki su yapılarının onarım ve bakımı için yapılan masraflar, örneğin Balıklı Ke-mer'in tamiri için Şehremini'den alınan meblağın ne şekilde sarf edildiğine dair haftalık bazda hazırlanmış³¹ ya da diğer harcama kalemleri için tutulmuş işçi ücreti ve malzeme sarfiyatını gösteren raporları da içermektedir. Bu cildin sonunda Beyoğlu, Kasımpaşa, Galata, Azepekapu, Karaköy ve Tophane'deki saka gediklerinin kimlere ait olduklarını gösteren kayıtlar bulunmaktadır.³²

XXXII. Su Tahrirleri (1655-1807)

7 numaralı Vakıf Su Defteri ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan Atik Şikayet Defterleri'nden su ile ilgili su tahrir kayıtlarını içermektedir. Su tahrirlerinde, İstanbul'un çeşitli mahallelerinde ana suyollarına ya da çeşme, cami, şadırvan gibi tali su yollarında cereyan eden katma (mülhak) suların miktarları, bunların eski-yeni sahipleri, kaynakları ve bağlandığı yerler belirlenir, mevcut miktarları (ya da mevcut olup olmadığı) eski defterlerde (*defter-i atik*) gösterilen miktarlarla karşılaştırılır, kayıtlı olmayan sular tespit edilir. Bu ciltte, su ile ilgili Divan hükümleri de mevcuttur.

XIII. Vakıf Su Tahlilleri I: XIX. ve XX. Yüzyılda İstanbul Suları

Bu cilt XIX. ve XX. yüzyılda İstanbul suları hakkında hazırlanmış/yayınlanmış çeşitli rapor, mütalaa ya da tarihçelerin orijinal metinlerini içermektedir. Cildin sonunda İstanbul suları hakkında yapılmış çalışmaların bir bibliyografyası yer almaktadır.

XIV. Vakıf Su Tahlilleri II: Su Hukuku ve Teşkilatı

Gülfettin Çelik'in hazırladığı ve Osmanlı su sisteminin bir tahlili olan bu cilt, konuyu araştırmaya yeni başlayanlar için bir giriş ve rehber kitap hüviyetindedir. Üç ana bölümden oluşan kitabın birinci bölümü, suların çıkarılmasından, istenilen mahallere bağlanmasına, satış, intikal ya da vakfedilmesi gibi işlemlerin hukukî yönünü, tarihî süreç içindeki çeşitli uygulamaları dikkate alarak analiz etmektedir. İkinci bölüm, su teşkilatının kurumsal ve idarî yapısını, görevlilerini ele almakta ve son bölümde katmasuların ilhak mahallerini ayrıntılı bir tablo halinde vermektedir.

Sonuç

İstanbul Su Külliyesi, birkaç istisna dışında şimdiye dek Osmanlı tarihçilerinin pek fazla dikkatini çekmemiş önemli bir sahada çok ayrıntılı bir arşiv kaynağının serisini araştırmacılara sunmaktadır. Bu defter serileri, yaklaşık dört yüzyıllık bir zaman diliminde İstanbul'da su ile ilgili tüm soruları/sorunları ayrıntılı bir biçimde çalışabilmeyi mümkün kılmaktadır. Ayrıca, külliye'nin tamamen transkribe edilmesi ve indekslenmesi, ilk defa bir Osmanlıca defter serisinin tümünün bir arada sunulmuş olması manasına da geliyor. *Külliye*'nin sahasında tek ve öncül ol-

31 *Boğaziçi ve Taksim Suları 2*, 13-2/38/3, s. 261-293.

32 *Boğaziçi ve Taksim Suları 2*, 13/2T, 58/1, s. 293.

masını sağlayan diğer bir özelliği ise, *İstanbul Su Arşivi Veritabanı* üzerinden dijital ortamda ücretsiz olarak ulaşılabilme imkanına sahip olmasıdır.

Şüphesiz, diğer belge türlerinde benzer projelerin de yapılması ve araştırmacıya sunulması Osmanlı tarihçiliğinin üretim temposunu artıracaktır. Uzun soluklu bir ekip çalışmasının semeresi olması yönüyle de *İstanbul Su Külliyyatı* bu mahiyetteki çalışmalara dair iyi bir örnek oluşturmaktadır. Bu nedenle İstanbul Araştırmaları Merkezi gibi, konusunda uzmanlaşmış araştırma merkezlerinin sürekliliği ayrı bir önem arz etmektedir.

Külliyyat ilk planda, eski İstanbul'un suyolları güzergahlarının tespitinin yanı sıra, gerek su ile ilgili gerek diğer kaybolmuş bina ve eserleri de tespit etmede kullanılabilir önemli bir kaynak vazifesi görecektir. Su altyapı inşaatları ve tamirlerine dair hazırlanan raporlardaki detaylar, Osmanlı mimarî tekniği hakkındaki oldukça yetersiz bilgilerimizi genişletecektir.

İstanbul su tarihiyle ilgili mevcut çalışmalarda kronolojik bilginin yanı sıra, teknik, kurumsal ve idarî yapıya ve hatta hukukî sürece kadar birçok eksiklikler göze çarpmaktadır. Külliyyat, mevcut literatürdeki bu boşlukları da tamamlamayı mümkün kılacaktır. Bu sahaya dair birçok soru, müstakbel araştırmalar tarafından cevaplanmayı beklemektedir. İlk olarak İstanbul'un su tarihinin kurumsal, teknik, idarî ve hukukî yapısı incelenebilir. Bu yapıdaki nazır, su yolcuları ya da keşif memurları gibi görevlilerin zaman içinde değişen fonksiyonları da yine ilk planda aydınlatılması gereken noktalardandır. Su vakıfları konusunda yürütülecek çalışmalar, vakıflar hakkındaki bilgilerimizi daha da netleştirecektir. Hüccet ve temessük kayıtlarını gördüğümüz bu suların sosyal grup, dinî kimlik ya da cinsiyet itibarıyla kimlerin elinde temerküz ettiği (ya da etmediği) günümüz Osmanlı tarihçiliğinin muhtemel bir araştırma konusu olarak önümüzde durmaktadır.

Collections for Istanbul Water Channels

Mustafa İNCE

Abstract

Istanbul Water Collection (*İstanbul Su Külliyyatı*) which is essentially a collection of historic data on almost all affairs related to water in the city, is a transcribed facsimile of two different register series. The first one is the *Mâ-i Lezîz Defterleri* kept among the Eyüp Qadi Records as a separate series, and the other is the *Vakıf Su Defterleri* kept in the Ministry of Water (*Su Nezaretî*). The Collection which is also available on the internet, gives the historians the opportunity to conduct research on water-related issues in Istanbul in a four-hundred-year span of time. These record series would be quite helpful in shedding light on an hitherto untouched aspect of the urban, municipal and administrative history of Istanbul.

